

FORRADALOM, FELKELES, POLGÁRHÁBORÚ

1956 FOGALMI DILEMMÁIRÓL

Az a kérdés, hogy ötvenhat vajon forradalom vagy nemzeti felkelés

GYÁNI GÁBOR

volt-e, kezdettől megosztja a történészeket és a társadalomtudósokat. Azóta is tart a nyílt vagy rejtett vita. Az egyik álláspont képviselője, Hannah Arendt 1963-ban publikált elméleti munkájában nem hagyott kétséget az iránt, hogy ő a forradalom kategóriájába sorolja a magyar ötvenhatot. Ehhez rögzíteni kell az esemény osztálytartalmát, hiszen a fogalomhasználat követelményei szerint a forradalmi esemény egy partikuláris társadalmi csoport öntudatra ébredésének erőszakos megnyilvánulása. A magyar ötvenhat Arendt szerint munkásforradalom volt. Mivel azonban a proletárforradalom által világra segített bolsevik rendszer elleni lázadás is volt, a forradalmi elmélet hirdetőjének ki kell mutatnia ötvenhat társadalmi specifikumát, hogy bizonyíthassa, a proletárforradalommal szembeni fellépése ellenére is megőrizte (megőrizhette) munkásmozgalmi meghatározottságát. Arendt úgy oldotta meg a feladatot, hogy ötvenhat munkásforradalmiságát a munkástanácsoknak a magyar eseményekben betöltött kivételesen nagy jelentőségéhez kötötte: a munkásság önszerveződési törekvéseit jelölte meg a esemény forradalmi *differentia specificájaként*. Lelkesen regisztrálta a „tényt”, hogy a magyar ötvenhat felcsillantotta az öngazgató társadalom gyakorlati megvalósíthatóságába vetett hit reményét: „semmi nem mond inkább ellent a kormány korlátozása nélkül maradt nép anarchista és törvénytelen hajlamairól szóló régi bölcsességnek, mint a tanácsok kialakulása, amelyek mindenütt, ahol megjelentek, a legkifejezettebben pedig a magyar forradalomban az ország politikai és gazdasági életének újjászervezésével és egy új rend megteremtésével voltak elfoglalva.”¹

A hatvanas évek nyugati marxizmusa kedvezett az ötvenhat mint forradalom koncepció továbbfejlesztésének,

ami akkor főként Bill Lomax, angol történész nevéhez fű-

ződött, aki átfogó történeti monográfiát szentelt ötvenhatnak. Szindikalista nézeteinek megfelelően Lomax már egyenesen a munkástanácsok államát ünnepelte a magyar októberben. „A magyar forradalom legnagyobb vívmányát tehát abban kell látni, hogy megteremtette a népi hatalom tökéletesen új struktúráját a munkások által közvetlenül ellenőrzött munkástanácsok államát. [...] Lényegük [...] abban állt, hogy forradalmi intézményként olyan szervek voltak, amelyek révén a nép közvetlenül uralkodhatott, és a társadalom önmaga urává válhatott. A magyar munkások tehát a gyárak feletti közvetlen ellenőrzést gyakorló munkástanácsok révén egy csapásra szétzúzták a kommunista párt korábbi államhatalmát, és megnyitották az utat egy olyan társadalom felé, amely a marxizmus és a szocializmus eredeti célja volt ahol a hierarchia az egyenlőségnek adja át a helyét, ahol a politikai intézményeket népi szervek váltják fel, ahol a politikai uralomból társadalmi hatalom lesz”.²

E munkával egy időben (pontosabban: két évvel később) jelent meg a Lomax művét is publikáló baloldali angol könyvkiadónál Kis János és Bence György Marc Rakovski álnéven írt neomarxista elemzése a kelet-európai marxizmusról és kommunista rendszerekről. Ők már korántsem voltak ennyire határozottak ötvenhat munkásforradalmi teóriáját illetően. „Ha eltekintünk azon osztálymaradványoktól, amelyek a kapitalizmust szerették volna restaurálni, 1956 drámai eseményeinek két szószólója volt csupán: a politikai elit, amely antagonsztikus frakciókra hullott, és a nép. Az uralkodó osztály politikai elit alatti rétegeit a nép szívta magába.”³

Kezdetől ismert volt egy másféle szemléleti hagyomány is ötvenhat fogalmi minősítésében, amely tisztán vagy jobbra nemzeti felkelésként kezelte az eseményt. Már maga a szóhasználat is jelzésértékű: ötvenhatal kapcsoltban nem a forradalom (*revolution*), hanem a felkelés, a lázadás, a zendülés vagy a szabadságharc (*revolt, uprising, esetleg freedom fight*) kifejezéseket részesítették előnyben az utóbbi szemlélet követői. Ennek már ötvenhat heteiben is volt bizonyos előzménye. Mindszenty József hercegprímás jelentette ki nevezetes november 3-i rádiószózatában: „Tudja meg mindenki az országban, hogy a lefolyt harc nem forradalom volt, hanem szabadságharc.” S

1 ■ Hannah Arendt: *A forradalom*. (Ford. Pap Mária.) Európa, Bp., 1991. 355. old. Arendt magyar forradalommal kapcsolatos elméleti megnyilatkozásainak az alakulását itt nincs mód nyomon követni.

2 ■ Bill Lomax: *Magyarország 1956*. (Ford. és kiegészítette Krassó György.) Aura, Bp., 1989. 242–243. old. Az eredeti angol kiadás 1976-ban, az első hazai, még szamizdat kiadás 1986-ban látott napvilágot.

3 ■ Marc Rakovski: *Towards An East European Marxism*. Allison Busby, London, 1978. 31. old. Nem határozták ugyan meg, mit kell érteni „a nép” fogalmán, az viszont kétségtelen, hogy ez a szóhasználat némi bizonytalanságot fejez ki ötvenhat forradalomként való definiálását illetően.

magyarázatul hozzáfűzte: „A rendszert az egész magyar nép söpörte el.”⁴

Végül még valami. A Kádár-rendszer végét közelebb hozta ötvenhatnak a politikai vezetés által kezdeményezett fogalmi felülvizsgálata, nevezetesen az, hogy Pozsgay Imre 1989. január 28-án a rádióknak adott nyilatkozatában kijelentette: ötvenhatot nem ellenforradalomnak, hanem az „oligarchikus és a nemzetet is megalázó uralmi forma elleni népfelkelésnek” tekinti.⁵

Holott a népfelkelés fogalomtörténeti értelemben nem valamely erőszakos forradalmi eseményt jelöl, hanem: „A fegyveres erőnek a nemzetközi jog oltalma alatt álló” részét, amelynek tagjai „sem a hadsereghez, sem a honvédséghez nem tartoznak”.⁶

A terminus ötvenhatra alkalmazása tehát a fogalomtörténet szempontjából képtelenség.

Ötvenhat nem forradalmi eseményként való beállítása a történeti irodalomban is hamar lelkes szószólókra lelt. Az ötvenhatos disszidens Váli Ferenc 1961-ben megjelent testes monográfiája már a címevel (és kivált alcímével) hitet tett e koncepció mellett.⁷

A szerző külön fejezetben összegezte a forradalom jellegével kapcsolatos véleményét: a szovjet-orosz nacionalizmus és a marxista-leninista internacionalizmus által szított (vagy csupán általuk felébresztett) helyi nacionalizmusból fakadt az események gyűanyagát képező *ressentiment*; az emberek szabadságvágya ugyanakkor csak ennek hatására válik feszítő erővé. „1956 őszén – jegyzi meg Váli – mind a magyar nacionalizmus, mind a szovjet-orosz imperialista nacionalizmus felszínre tört, majd frontálisan ütközött egymással.” A szabadság és a demokrácia iránt kinyilvánított óhaj így csak másodlagosan járult hozzá az események ismert alakulásához.⁸

A felkelés (nemzeti szabadságharc) terminust előnyben részesítő utóbbi ötvenhat-narratíva⁹ megjelenése óta kettősség jellemzi ötvenhat historiográfiai hagyományát. S ezúttal nem a Litván György által alkalmazott historiográfiai kategorizáláshoz térünk vissza, amely különben is négy, vagyis két „baloldali” és két „jobboldali” (a reformszocialista, a nemzeti demokrata, a konzervatív nemzeti és a szélsőjobboldali), és nem két hagyományt tart számon ötvenhat-tal kapcsolatban.¹⁰ Az általunk választott distinkció alapja ugyanis nem 1956 különféle politikai értékrendek szerinti értékelésében (ezt követi Litván), hanem abban keresendő, hogy a történészek a forradalom újkori fogalmát kifejező transzhistorikus jelentésnek vagy egy tőle eltérő fogalomnak megfelelően gondolják-e inkább elbeszélhetőnek ötvenhatot.

FOGALOMTÖRTÉNETI KITÉRŐ

E ponthoz érkezve rövid elméleti eszmefuttatásra kell vállalkoznunk a „forradalom” terminus használatával és változékony értelmével kapcsolatban. Hannah Arendt említett könyvében felidéri ama nevezetes pillanatot, amikor „még a régi metaforikus értelem-

ben halljuk a szót politikailag utoljára, amely az égről a földre hozza le a jelentését; de ugyancsak itt, s talán először, a hangsúly teljesen áttevődik a forgó, ciklikus mozgás törvényszerűségéről megállíthatatlanságára”. A történet röviden a következő. 1789 július 14-e éjjelen XVI. Lajos, értesülvén a Bastille ostromáról, így fakad ki a hírvivőnek, Duc de La Rochefoucauld-Liancourt-nak: „C’est une révolte (ez lázadás)”. Mire Liancourt kijavítja: „Non, Sire, c’est une révolution (Nem, királyom, ez forradalom)”. A párbeszédet Arendt így kommentálja: „A király a hatalmát hangsúlyozta, s a lázadás, illetve a tekintély elleni támadás letörésére rendelkezésre álló eszközökről beszélt, amikor azt mondta, hogy a Bastille lerombolása lázadás. Liancourt azt válaszolta, hogy ami ott történt, megmásíthatatlan, és magasabb rendű egy király hatalmánál.”¹¹

A természeti erővel felruházott forradalom ilyenformán 1789-ben, az akkori eseményeknek tulajdonított jelentés által szakadt el egyszer s mindenkorra a szó amaz eredeti értelmétől, mely szerint a revolú-

4 ■ Varga László: *A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23. november 9.* Szerk.: Kenedi János. Századvég Nyilvánosság Klub, Bp., 1989. 470. old.

5 ■ Idézi Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás. Prohászka Imre fotóival.* Rubicon könyvek, Bp., 2003. 128. old.

6 ■ *Pallas Nagy Lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben.* Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Bp., 1896. XIII. köt. 113. old. A szó jelentésének történeti pontosítására Madarász Aladár hívta fel a figyelmemet, ezért ezúton is köszönetet mondok neki.

7 ■ Ferenc A. Váli: *Rift and Revolt in Hungary. Nationalism versus Communism.* Harvard University Press, Cambridge, 1961.

8 ■ *Uo.* 494. old.

9 ■ Ennek, igaz, extrém megnyilvánulásaként egy angol történeti munka egyenesen antiszemita *felkelésként* ábrázolta ötvenhatot: David Irving: *Uprising! One Nation's Nightmare: Hungary 1956.* Hodder and Stroughton, London, 1981. Magyarul, úó: *Felkelés! Egy nemzet küzdelme: Magyarország, 1956.* Gede Testvérek, Bp., 2003.

10 ■ Litván György: *Az 1956-os magyar forradalom hagyománya és irodalma.* MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1992. (Előadások a Történettudományi Intézetben 19.) 7. old.

11 ■ Arendt: *i. m.* 61. old.

12 ■ Reinhart Koselleck: A forradalom újkori fogalmának történeti kritériumai. In: úó: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Atlantisz, Bp., 2003. 78. old.

13 ■ *Uo.* 85. old.

14 ■ *Uo.* 86. és 88. old.

15 ■ *Uo.* 92–93. A forradalom terminus fogalomtörténeti útjához lásd még Tamas Ungvari: *Revolution: a textual analysis.* *Nineteenth-Century French Studies*, 19 (1990), 1. szám, 1–21. old.

16 ■ Az itt következő gondolatmenet egy korábbi írásom rövid foglalata: Gyáni Gábor: A forradalom társadalomtörténeti paradoxonjai. *Forrás*, 2006. október, 27–39. old. A hivatkozásokat lásd ott.

17 ■ Erről újabb: Szakács Sándor: Az ötvenes évek agrárpolitikája különös tekintettel a „kulákkérdésre”. In: Estók János (szerk.): *1956 és a magyar agrártársadalom.* Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Bp., 2006. 34–66. old.

18 ■ Tyekvicska Árpád: Helyi forradalom. Önszerveződés Nógrád községben 1956-ban. In: Kapiller Imre (szerk.): *’56 vidéken.* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1992. 37., 41. és 49. old.

19 ■ Vö. „A reformszocialista hagyományt a nyugat-európai emigráció, de elsősorban a brüsszeli Nagy Imre Intézet képviselte erőteljesen, sőt, bizonyos egyoldalúsággal.” (Litván: *i. m.* 7. old.)

ció „visszatérést jelöl, olyan fordulatra vonatkozik, amely a latin nyelvhasználatnak megfelelően egy adott mozgást önnön kiindulópontjához vezet vissza. A *revolutio*, forradalom a szó eredeti értelme szerint körforgást jelent.”¹²

Így pedig, teszi hozzá Koselleck: „1789 óta minden forradalom a jövőbe tart, mégpedig az ismeretlen jövőbe, melynek kifürkészése és kezelése a politika megkerülhetetlen feladata.”¹³

Ezáltal lett („sűrűsödött” – Koselleck) utóbb a forradalom azzá a gyűjtőnévvé, transz- és metahistorikus fogalommá, amely alkalmassá tette különböző forrongások tapasztalatainak történelmi katalogizálására és leírására. Egyúttal olyan időtudat is társult hozzá, amely *történelemfilozófiai perspektíva fogalom* avatta a kifejezést, „amely [immár] a haladási irány megfordíthatatlanságát jelezte”. Végül és nem utolsósorban a forradalom modern fogalma határozott társadalmi tartalommal telt meg, miután „kiderült” róla, hogy „egy politikai forradalomnak minden ember társadalmi emancipációja, azaz magának a társadalmi szerkezetnek az átalakítása a célja”.¹⁴

Ha már a „forradalom céljának” kérdésénél tartunk, ne felejtjük el rögzíteni a tényt, hogy Marx, majd Lenin forradalmi utópiája ültette el a köztudatban a forradalom akarásának és permanenssé tételének újszerű gondolatát. A forradalom „haladástörvényeinek” egyedüli ismeretével felruházott forradalmároknak jut eszerint az a nemes feladat, hogy ráébredessék a forradalom potenciális társadalmi forrásait (csoportként cselekvőit) autentikus társadalmi öntudatukra, hogy ily módon forradalmasítsák az egész földkerekséget.¹⁵

ÖTVENHAT OSZTÁLYTARTALMA

Kérdés persze, hogy ki lehet-e mutatni az ötvenhatos eseményekben a forradalom normatív fogalma szerinti társadalmi tartalmat? Választ keresve, sort kell kerítenünk ötvenhat társadalomtörténeti átvilágítására. A következőkben arra igyekszünk ezért felelni, hogy kik voltak a „forradalmárok”, mely társadalmi csoportok tagjai képviseltették magukat döntő módon a forradalmi megmozdulásokban.¹⁶

Durván fogalmazva három makrotársadalmi csoport körvonalai bontakoznak ki e kérdés kapcsán: a baloldali, röviden „revizionistának” nevezett alkotó értelmiség (köztük nagy számban írók, újságírók és társadalomtudósok); az egyetemisták és végül az ipari, főként a nagyipari munkásság. Túlzott leegyszerűsítésnek tűnne egyedül bennük megjelölni ötvenhat társadalomtörténeti hátterét. Kivéve a főváros, valamint a nagyobb vidéki városok határain, nyomban szembeötlik ugyanis a parasztság egyes elemeinek forradalmi szerepvállalása. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen kirívó volt a parasztság üldözése az ötvenhatot megelőző néhány évben, gyorsan felszínre kerülhettek tehát a rendszerrel szembeni természetes ellenérzéseik, amikor a rákosista hatalmi gépezet

egyik pillanatról a másikra látványosan összeomlott.¹⁷

Ráadásul a falvak véleményformálói mindig elsősorban a gazdag(abb) parasztbirtokos-családok sorából kerültek ki, ami 1956-ban megismétlődött. Az esetet jól példázza, hogy Nógrád faluban az október 26-án kirobbant tömegdemonstráción a település lakosainak közel negyede személyesen is képviseltette magát, például úgy, hogy kiállt házának a kapuja elé a tüntetés eseményeit nyomon követendő, vagy úgy, hogy nyilvánosan is hallatta hangját – tagja lett a forradalmi testületeknek. A 797 lelket számláló település tíz százalékát alkották ezen utóbbiak (78 fő). Tegyük hozzá: mind férfiak voltak.¹⁸

Ez a falusi példa azért is árulkodó, mert a helyi birtokos családok férfitagjai mellett az ugyanazokból a családokból származó fiatalok szintén tevékenyen kivették a részüket az eseményekből: élenjáró szerepük a forradalmi események beindításában, a kezdeményezésben volt számottevő. A faluból részben már kiszakadt, az ingázó életformára áttért 30 év körüli városi munkások hozták magukkal a városból a forradalom szelét. Később sem szorultak ki teljesen a forradalom helyi eseményeiből: idősebb társaikkal, a valamikori módosabb parasztság férfi reprezentánsaival (nemegyszer a saját apjukkal) osztoztak a helyi vezető posztokon.

Az ötvenhatos forradalomnak ez a fajta falusi társadalmi képlete, kis megszorítással, általánosnak mondható. Nézzük azonban a szembevetésben forradalmasodó társadalmi csoportokat.

A viharos események előkészítésében és irányításában annak a fiatal, baloldali, a rákosista rendszerhez korábban hű, idővel vele élesen szembe forduló revizionista értelmiségnek jutott ideig-óráig döntő szerep, amely 1957-től kezdődően a forradalom történetírói emlékezetét is erőteljesen formálta.¹⁹ Szerepük már ez okból is közismert. Annál inkább megérdemli viszont a figyelmet az egyetemi diákság, amely hónapokkal az október végi robbanást megelőzően is kitűnt politikai tettekkészségével és gondolati radikalizmusával. Nem véletlen, hogy legnagyobb számban közülük hagyták el az országot 1956 végén, 1957 elején.

Az egyetemi diákság forradalmi mobilizálódása bővebb magyarázatot kíván, hiszen az 1956 előtt követett szigorú osztályszelektációs egyetemi felvételi politika, valamint az egyetemi képzés túlideologizáltsága miatt kivételes forradalmi aktivizmusuk nem magától értetődő. Főként az alsó társadalmi csoportok élhetek ez idő tájt gyermekeik felsőfokú iskolázatásának lehetőségével, a diákság tehát ez időben a „proletárdiktatúra”, a kommunista rendszer megbízható támaszának számított.

Vessünk végül futó pillantást az ipari munkásságnak az ötvenhatos forradalomban betöltött szerepére. A kérdés azért is különösen égető, mert a kommunista rendszer 1956 előtt (és persze utána is) folyton a nagyipari munkásságra hivatkozott mint uralma fő társadalmi bázisára. Ez nem is nélkülözötte teljes egé-

szében a valóság egynemely elemét, hiszen a munkásság (vagy a belőle származók) egy része valóban haszonélvezője volt a rendszer osztálypolitikájának – bár a munkásság egészének élethelyzete semmivel sem volt kedvezőbb a többi társadalmi csoporténál.

Gyökeres tartalmi változáson ment át az ipari munkásosztály fogalma a második világháborút követő évtizedben. Az erőltetett iparosítási politika óriási számbeli bővüléssel járt, amely alapvető szerkezeti és tudati módosulásokat eredményezett. Az ötvenes évek ipari munkássága különbözött a húszas–harmincas évek ipari munkásosztályától; mindenekelőtt azért, mert hiányzott belőle az osztálytudatos, autonóm érdekvédelmi, politikai, valamint kulturális szervezeti potenciállal rendelkező szakmunkás elit. Legfőbb definitív jegye a társadalmi hibriditás, mivel nagy számban találtak benne helyet a paraszti sorból felemelkedettek, s nemkülönbön a kispolgárság, a középosztály, sőt helyenként a felsőbb osztályok lecsúszott, deklasszálódott elemei is.

Az említett nagy átalakulás következtében a fiatal szakmunkások bére (és társadalmi megbecsültsége) közel került a vállalati menedzsment középső grádicsain helyet foglaló, a közvetlen termelésirányítást el látó technikus, kezdő mérnöki alkalmazottak béréhez és presztízséhez. A későbbiekben ez is oka annak, hogy a vállalati alkalmazotti hierarchia ezen két kategóriája szoros „szövetséget” kötött egymással a forradalomban, ami a munkástanácsok összetételében és tevékenységében manifesztálódott.

Mi motiválta a szóban forgó társadalmi és foglalkozási csoportokat a diktatúra hatalmi gépezetével való szembe fordulás során? A *társadalmi ressentiment* jelentőségét emeljük ki ezúttal. Az ötvenhat előtti fél vagy egy évtized intenzív társadalmi átrétegződése szinte minden családot, minden egyént érintett valamiképpen.²⁰

Általánossá vált a bizonytalanság és az átmenetiség érzése, sokak identitása pedig teljességgel összezavarodott. A bizonytalanság eluralkodó érzése az 1945 után deklasszálódókat éppúgy sújtotta, mint azokat, akik a helyükbe léptek, hogy e cirkuláris mobilitási folyamatban egyik napról a másikra új értelmiséggé, új elitté vagy új munkásosztállyá váljanak. Egyetlen olyan kompakt társadalmi csoport sem volt az ötvenes évek közepi Magyarországon, melynek azonoságtudata biztos lábakon állt s egybeesett volna identitása imázsával is.

Ezen akkoriban meglehetősen általános bizonytalansági érzés lehetett az a különös társadalmi tapasztalat, amely döntőnek bizonyult a forradalmi potenciál kialakulásában. A jelenséget a *mobilitási csapda* kifejezéssel illetjük, amivel azt kívánjuk érzékeltetni, hogy a sztálinista hatalmi elit erőltetett iparosítási politikájával és a társadalom folytonos mozgásban tartásával megásta önnön sírját. Mindenkiiben sikerült ugyanis elültetni (és tartósítani) a bizonytalanság átható érzését, melynek egyszerre volt feltétele, majd logikus következménye a társadalmi hierarchia túl-

zott képlékenysége. Azért bizonyult e „társadalompolitika” végül csapdának, mert visszájára fordult az a mobilizációs stratégia, amelynek eredetileg rendszerstabilizáló, az erőszakos hatalomátvételt és az önkényes hatalomgyakorlást legitimáló szerepet szántak; idővel épp ez érlelte meg sokakban a kemény diktatúra elleni fellépés lelki-szellemi képességét.

A „hogyan lehetett forradalom 1956-ban” kérdésére inémet adott válasz ilyenformán nem az eliten belüli szakadáshoz köti az események kirobbanásának fő mozgatóját. Miközben az ötvenhatot (nemzeti) felkelésként, valamint forradalmi megmozdulásként leíró megközelítés hívei egyaránt az eliten belüli szakadás tézise mellett teszik le voksukat. Hadd említsek csupán két példát ennek bizonyítékául.

„Jelen munka – szól Váli szerzői előszavának már az első sora – a magyarországi kommunista párton belüli belső hasadás tanulmányozásából nőtt ki. Ez a külvilág előtt oly sokáig rejtve maradt hasadás, amely azonban szorosan összekapcsolódott a szovjet dominanciájú rendszer elleni népi ellenállással, biztosította az anyagot a kommunista Magyarország szervezett politikai életén belüli konfliktusok folytatólagos tanulmányozásához, mely konfliktusok végül az 1956-os Forradalomhoz vezettek.”²¹

Szakszított ugyanilyen gondolatmenetre bukkanunk a forradalmi narratíva jeles képviselőjénél, Kende Péternél is. A szerző mindenekelőtt leszögezi: az oknyomozás során felesleges „abban elmerülni, hogy 1956 előtt mi volt vérlázító és elviselhetetlen a magyar néptömegek számára, hiszen ugyanezek a vérlázító dolgok fennállottak Romániában, Csehszlovákiában, Bulgáriában stb. is, ezekben az országokban mégsem tört ki forradalom”. Majd arra hívja fel a figyelmet, „hogyan minden forradalom előtörténete valahol az *elitben* is elkezdődik. Ha a társadalom vezető rétegében nincsen válság, meghasonlás, széthúzás vagy valami ehhez hasonló, akkor bizonyosra vehető, hogy még a legnagyobb tömegelégedetlenség is

20 ■ Erről (is) számtalan bizonyítékot tár az olvasó elé Losonczy Ágnes a XX. századi magyar társadalom folytonos traumatisztását szociológiai eszközökkel feltáró fontos munkájában: *Sorsba fordult történelem*. Holnap, Bp., 2005. különösen 115–205. old. L. Gérecz Balázs recenzióját: *BUKSZ* 2005 tél, 381–383. old.

21 ■ Váli: *i. m.* ix. old.

22 ■ Kende Péter: Elkerülhetetlen volt-e a forradalom, és mi volt a haszna? *Világosság*, XXXVII (1996), 10. szám, 4. old.

23 ■ Manfred Kossok: Az újkor összehasonlító forradalomtörténete. *Világtörténet*, 1981. 2. szám, 69. old.

24 ■ Kozák Gyula: Szent csőcselék. In: Standeisky Éva–Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv 1999. VII. Magyarország a jelenkorban*. 1956-os Intézet, Bp., 1999. 264–269. old. A tézis egy újabb kritikájából idézek: „nem feltétlenül állja meg a helyét az a feltételezés, hogy a felkelők az akkori társadalom legalsó szegmensét képviselnék.” Vajda Zsuzsa–Eörsi László: „Szent suhancok”. Az 1956-os felkelés résztvevői. *Beszélő*, XI (2006), 10. szám, 71. old.

25 ■ Hannah Arendt és Bill Lomax korábban idézett munkái mellett lásd még Kemény István és Bill Lomax (s. a. r.): *Magyar munkástanácsok 1956-ban. Dokumentumok*. A Magyar Füzetek kiadása, Párizs, 1986.; Bill Lomax: 1956 öröksége. *Világosság*, XXXIII (1992), 10. szám, 724–742. old.

legfeljebb helyi zavargásokhoz fog vezetni. Ha viszont az elit válságba kerül, még az aránylag korlátolt méretű háborgás is kiválthat forradalmi helyzetet, azaz a kormányzati szerkezet összeomlását.”²²

Az a dilemma, hogy forradalom vagy felkelés volt-e ötvenhat, közvetlenül nem érinti tehát az elit belső válságát okként előtérbe állító történeti argumentációt. Ez az utóbbi elgondolás a tapasztalati bizonyítékok gyengeségén túl azért sem megnyugtató, mert homályban hagyja az eliten belüli hasadás társadalomtörténeti forrásait. További probléma, hogy az eliten belüli konfliktusok túlhangsúlyozása ötvenhat (és a hozzá fogható történelmi események) forradalomként való tálalhatóságát is veszélyezteti. A forradalom ideologikus fogalmát legkövetkezetesebben hirdető marxista történészek és elméletalkotók már csak ezért is óvnak a „polgári elitelméletek” felől leselkedő redukcionizmus veszélyétől. Ha ugyanis kizárólag az eliten (az eliteken) belüli konfliktusok állnak a forradalmi kataklizmákként felfogott mozgalmak és erőszakos hatalomváltások hátterében, mi szükség volna egyáltalán a forradalom fogalmára? A forradalom fogalma ilyenformán „történelmileg-társadalmilag denaturalizálódik”, az elitkonfliktus-elmélet „eszköztára [pedig] lehetővé teszi a korszakok, osztályok és formációk iránt közömbös értékelést”.²³

Nézzük meg végül, mi motiválta a helyzetét, kultúráját és érdekeit tekintve egymástól oly nagy mértékben eltérő társadalmi csoportok forradalmárrá váló tagjait. A revizionista értelmiséget tekintve könnyen elintézhető a kérdés azzal a szokványos magyarázattal, hogy becsapottságérzésük, a kommunista utópiákba vetett illúzióik tették őket lázadókká. Ehhez járult továbbá a történelmileg adott sajátos hazai értelmiségi szubkultúra, vagy annak nem lankadó kollektív emlékezeti hagyománya. A túlzott mértékben átpolitizált értelmiség társadalmi missziótudata alig vagy semmit sem veszített korábbi erejéből az 1945-öt követő évek során. Ehhez újabb tápot adott, hogy az ún. elkötelezett (valamint a társutas) értelmiség némi hatalmi szerephez jutott a diktatúra uralmi gépezetében. Ők közvetítették a párt „akaratát a néphez”, és juttatták egyúttal kifejezésre a nép jóváhagyását a hatalom színe előtt. Olyan közvetítő szerepet vállaltak tehát magukra, amely *par excellence* politikai közvélemény hiányában a hatalom legitimálásának funkcióját töltötte be a diktatúra sajátos körülményei között. Csekély autonómiájuk és kicsivel nagyobb mozgásterük is ebből eredt, ami viszont kialakította bennük a lázadás potenciálját.

Az egyetemi diákság emiatt forradalmi szerepvállalása a hazai horizonton túl terjedő kontextus hatására vet fényt. A fiatalok lázadása egyszersmind a már jó ideje érlelődő, a második világháború befejezésétől egyre szembeötlőbb nemzedéki szakadás megnyilvánulása is volt. Az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában a tömegkultúra eszköztárát mozgósító nemzedéki tiltakozás (a ruházat, a testkultúra, a zene és a fogyasztás) az 1960-as évek végén töltődik fel ha-

tározott politikai tartalommal (a 68-as egyetemi diáklázadások esete). Magyarországon azonban ez már 1956-ban nyíltan a felszínre tört. Mi vajon az oka?

A kommunista diktatúra körülményei közt nálunk is zajló ifjúsági szubkulturalizálódás került drasztikusan szembe a politikai és egyéni szabadság szüntelen korlátozásával és könyörtelen eltiprásával. Ilyen körülmények között a nemzedéki önállósulás folyamata időlegesen sem rekedhetett meg az öltözködési reform vagy a fogyasztási szokások gyökeres megváltoztatásának szintjén. A szabadság szembeötlő hiánya viszonylag gyorsan és elkerülhetetlenül átpolitizálta a nemzedéki identitáskeresés buzgalmát. Ezért is mondott csődöt a kommunista iskolai szocializáció szigorú gyakorlata, amikor szembetalálta magát a háború utáni generációs újrendeződés egyetemes folyamataival.

Ami végül a munkásságot illeti, a forradalmi ösztönző erők legfontosabbika ez esetben is a frusztrált-ság volt vagy lehetett. Ennek a rossz anyagi helyzet mellett a másik fő kiváltó oka a társadalmi felemelkedés kilátásának bántó hiánya. Számos bizonyítékkal szolgál erre az utcai fegyveres csoportok sajátos társadalmi képlete. Leegyszerűsítésnek hat azonban a szakirodalomban újonnan felbukkant elképzelés, amely a fiatal nagyvárosi munkások (gyakorta kamaszok és fiatal felnőttek) anómiás társadalmi állapotával (teljes integrálatlanságával) kapcsolja össze a forradalomban játszott harcias szerepüket.²⁴

A munkástanácsokba tömörülő, a munkástanácsok által láthatóvá tett munkásság ráadásul az utcai fegyveres csoportoktól elütő társadalomtörténeti jegyeket hordozott – rácsafolva az időközben oly nagy karriert befutó munkástanácsi mitológiára.²⁵

Mert mi az, amit ma tudunk a munkástanácsokba tömörülő társadalmi erőkről?

A munkástanácsok aktív tagjai és ismert vezetői szakmunkások, technikusok, mérnökök voltak. Azt is tudjuk, hogy a munkástanácsokban aktív szerepet játszó szakmunkások zöme a fiatalabb (30 év körüli) és gyakorta közvetlenül paraszti származású, többnyire elsőgenerációs munkásokból került ki. Hipotézisünk szerint forradalmasodásukban egy felemelkedőben lévő réteg (vagyis a szakmunkások) elégedetlensége nyilvánult meg a kedvezőtlen életviszonyokkal és az autoriter hatalmi viszonyokkal szemben. Ez a *ressentiment* találkozott és fonódott össze a technikusok, mérnökök, tehát a vállalati középvezetői réteg nem kisebb frusztrációjával. Az ő rossz közhérteük viszont a bérezés nivellálásából és munkahelyi önállóságuk deprimáló hatásából fakadt. Így talált tehát egymásra a két nagyipari munkavállalói csoport, midőn maguknak vindikálták a termelés megszervezését és a javak elosztása feletti rendelkezés jogát.

Az 1956-os forradalom társadalomtörténetének rövid összefoglalásából arra következtethetünk, hogy az esemény fő specifikuma társadalmi támogatottságának pluralitása és töredékessége. Nem akadt ugyanis egyetlen nagyobb társadalmi csoport sem,

amely ne vette volna ki a részét egyik vagy másik szegmense révén a forradalomból. Tevéleges részvételük, közvetlen forradalmi „érdekeltségük” társadalmi sokszínűsége tűnik ötvenhat fő, legalábbis egyik legfontosabb jellegzetességének, amely nyomban szembe is állítja azt az eddig ismert (modern) forradalmakkal, helyesebben a róluk szóló történeti narratívákkal.²⁶

Ötvenhat ilyen társadalmi meghatározottsága a megtagadott, egyszersmind lerombolni kívánt kommunista diktatúrából fakadt. Abból, hogy az ötvenes évek sztálinista diktatúrája 1956 sorsdöntő napjaiban és heteiben a (civil) társadalom egészével konfrontálódott.

FORRADALOM ÉS ANTITOTALITARIANIZMUS

Ha ötvenhatot antitotalitárius megmozdulásként könyveljük el, nevezhetjük-e továbbra is forradalomnak? Egyáltalán: mit jelent, hogy egy mozgalom antitotalitárius jellegű? Kende Péter nagy teret szentel e kérdés tisztázásának, midőn feleleveníti és továbbgondolja Raymond Aron ötvenhatal kapcsolatos elméleti álláspontját. Az „antitotalitárius forradalom” címke használatát Kende a korábbi definíciók kísérletek kudarcáival indokolja. Nem lehet (nem lehetett) megnyugtatóan megoldani ötvenhat fogalmi besorolását, mivel egyformán „igazuk van azoknak is, akik 1956-ot nemzeti forradalomnak, de azoknak is, akik elsődlegesen demokratikusnak, sőt még azoknak is, akik sok tekintetben szocialista indíttatásúnak tekintik”. Az „antitotalitárius forradalom” fogalma viszont egyszerre fejezi ki szerinte, hogy „a magyar októbernek mint politikai forradalomnak a legfőbb, senki által nem tagadható teljesítménye a kommunista egy pártrendszer felszámolása volt”.²⁷ Az általa javasolt terminus viszont arról is számot ad, hogy „az ötvenhatos magyar forradalom mintegy előképe volt az 1989 utáni átfordulásoknak, amelyeknek antitotalitárius jellege nem szorul bizonyításra [!]”.²⁸ Végül: „Az antitotalitárius forradalom fogalmi használata mellett szól az a közismert tény, hogy a forradalomban az antikommunista néppel együtt haladt a volt kommunisták számottevő része (például a munkástanácsokban vagy az értelmiség forradalmi tanácsában), más szóval nem úgy állt össze a képlet, hogy nép kontra kommunisták, hanem *szabadságot követelő elit és nép kontra szovjet-rend pártiak*.”²⁹

A fogalom használatát valamelyest korlátozhatja ugyan, hogy a totalitarianizmus elmélete nem mindenben elégíti ki ma már a szovjet típusú rendszer fogalmi analízisével szemben támasztott igényeket.³⁰

Kende mégis megtartja a fogalmat, mivel 1. a levert forradalom is forradalom, függetlenül attól, mi követte; 2. nem eleve kizárt a kifejezés értékmentes használata, ha olyan eseményt jelöl, melynek következményeként egy kormányzati rendszer összeomlik: „akkor beszélhetünk forradalomról, amikor a fennálló politikai rendet egy attól gyökeresen eltérő másik váltja fel”.³¹

Nem veti fel azonban azt a kérdést, nevezhető-e forradalomnak egy „csupán” antitotalitárius hatalomváltással járó erőszakos tömegmozgalom. Holott a forradalom fogalomtörténete felől tekintve ez a kulcskérdés. A forradalom (1789-et követően) megszokott értelme sikkad el a teleologikus magyarázatban, hogy ti. 1989 antitotalitarianizmusa is az előképeként ható ötvenhat antitotalitárius forradalom mivoltát bizonyítja. Csakhogy, vethető ellene, soha senki nem állította 1989-ről, hogy egyúttal forradalom (erőszakos megmozdulás) is lett volna. Sőt!³²

Elsőként tehát tisztázandó, össze lehet-e párosítani egymással valamely antitotalitárius mozgalom (vagy hatalomváltás) és a forradalom fogalmát. Kende ennek semmi akadályát nem látja, s kijelenti: „A forradalom [csupán] olyan tény, amely magyarázatra szorul, s amelynek következményei vannak, de nem sarokpont, sem nem posztulátum. Nem föltétlenül előremutató, de ettől még lehet szükséges és elkerülhetetlen.”³³

Attól fosztja meg ily módon a forradalom terminus értelmét, amivel a szó 1789 óta ténylegesen gazdagodott, s aminek a kifejezésére azóta fel szokták használni.³⁴ Amit Arendt így foglal össze: „A francia forradalom óta minden erőszakos felkelést – legyen az forradalmi vagy ellenforradalmi – az eredetileg 1789-ben indult mozgalom folytatásaként értelmezték, mintha a nyugalom és a restauráció korszakai csak olyan szünetek lettek volna, melyek alatt az ár a föld alá bújt, hogy erőt gyűjtsön az újbóli kitöréshez”.³⁵

A forradalom „ideologikus”, 1789 óta meggyökeresedett értelmében a restauráció, tehát a korábbi ál-

26 ■ Egy forradalmi esemény (1789) narratívájának fokozatos kialakulását mutatja be François Furet: *A forradalomról*. Európa, Bp., 2006. 15–55. old.

27 ■ Kende Péter: *Eltékozolt forradalom?* Új Mandátum, Bp., 2006. 112. old.

28 ■ *Uo.* 113. old.

29 ■ *Uo.* Kiemelés az eredetiben.

30 ■ A totalitarianizmus-elmélet történetírói hasznosíthatóságának a korlátairól lásd Horváth Sándor: *A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. Századvég, Új folyam, 40 (2006), 2. szám, különösen 6–13. old.*

31 ■ Kende: 2006, 110. old.

32 ■ Jól ismert az első demokratikusan választott magyar miniszterelnök kifakadása a tőle több radikalizmust követelőknél: „Tetszetek volna forradalmat csinálni!”

33 ■ *Uo.* 109. old.

34 ■ S ezzel észrevétlenül a szó valamikori köznapi jelentéséhez tér vissza, mely utóbbinak így adott hangot a XIX. század közepi szótár forradalom címszava: „Szorosb ért. egész nemzetnek vagy a nemzet nagy sokaságának fölkelése akár az igazságos, akár zsarnok fejedelem vagy felsőség ellen azon szándékkal, hogy új kormányrendszert és álladalmi szerkezetet hozzon be.” Czuczor Gergely–Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. Emich Gusztáv, Pest, 1864. Második köt., 914. h.

35 ■ Arendt: *i. m.* 64–65. old.

36 ■ Ezekre a történelmi analógiákra és genetikus összefüggésekre mutat rá Standeisky Éva: *Követett és elvetett múlt az 1956-os forradalomban. Történelmi Szemle, XLVIII (2006), 1–2. szám, 99–100. old.*

37 ■ Furet: *i. m.* 91. és 93. old.

38 ■ Deák István: *Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben*. Gondolat, Bp., 1983. 116. old. (Kiemelés tőlem.)

lapothoz való (erőszakos) visszatérés nem forradalmi, hanem tisztán ellenforradalmi tett. Így gondolta ezt már a Horthy-kori politikai elit is, büszkén hirdetve magáról, hogy ellenforradalmi rendszer, még ha nem mindenben kívánta is restaurálni az 1918 előtti állapotokat. Esetükben a forradalom (forradalmak) tényének (jogosultságának) a pusztá tagadása állt az önmegnevezés mögött.

Ami most már közvetlenül ötvenhatot illeti: ha az esemény kiobbantóinak a szemé előtt jobbra csak „restaurációs” (és nem előremutató) követelések lebegtek – a kommunista párt monopolhatalmának felváltása többpárti berendezkedéssel, a polgári demokráciákban már létező szabadságjogok intézményes visszaállítás, valamint a közvetlen demokrácia némelyik formájának *újból* megteremtése (a munkástanácsok lehetséges előképei közt ott találjuk ugyanis az 1944–45-ös forradalmi bizottságokat, később az üzemi és nemzeti tanácsokat)³⁶ –, akkor legalábbis kétséges a forradalom modern eseményekre alkalmazott kifejezésének itteni jogosultsága.

Érthető, ha Kende ragaszkodik ötvenhat forradalomként való megnevezéséhez. A kádáristák kivételével ugyanis mindenki forradalomként élte át talán már az események idején is ötvenhatot, és még inkább így gondolt rá akkor, amikor eltiprói ellenforradalomként ítélték el. A hozzá való hűség ilyenformán a hivatalos megnevezés (ellenforradalom) ellenfogalmának tartós fennmaradását eredményezte. Merőben más azonban a köznapi szóhasználat, valamint a neki megfelelő tapasztalati univerzum, s megint más a tudományos fogalomalkotás követelménye. Ez okozza a fő problémát, amikor az „antitotalitárius forradalom” szóösszetétel adaptálásával igyekszünk visszatérni a *revolutio* terminus 1789 előtti jelentéséhez. A lépés kiszámíthatatlan veszélyekkel jár, melyek tán még elháríthatók is, de azt tudnunk kell, hogy a tudományos fogalomalkotás inentől már ingoványos talajon mozog.

Ha a „forradalom” terminus jelentését tekintve visszasüllyed a leíró fogalmak sorába, milyen indokok szólnak további használata mellett abban a szemantikai térben, ahol jó ideje transzshistorikus (és ideológikus) fogalmi konstrukcióként van leginkább forgalomban? Miért tartjuk meg mégis, noha a transzshistorikus konnotációktól mentes felkelés, lázadás, szabadságharc vagy polgárháború kifejezés pontosabban határozza meg az adott történelmi esemény jellegét? Az ok kimondatlanul is az lehet, hogy vagy érzelmi okokból, vagy azért tartjuk folytatólagosan életben a szót tudományos nyelvünkben, mert a közbeszéd kezdettől vele fejezte ki az esemény rendkívüli drámaiságát és a társadalom majd minden tagja számára egyformán katartikus mivoltát.

TOVÁBBVITT, BEFEJEZETT VAGY VISSZAFORDÍTOTT FORRADALOM

Nem kizárt persze, hogy „a forradalmi helyzet akkori ellentmondásossága” is teremt némi alapot a for-

radalom szó leíró, *revolutio* jelentésű használatának. Az ötvenhatos forradalmat orosz nagyhatalmi segítséggel leverő Kádár-rendszer azért nevezte ötvenhatot ellenforradalomnak, mert a proletárforradalom állama (állami rendje) elleni felkelés aktusát látta benne; a permanens forradalom kézenfekvő fogalmi perspektívájából ezért is értékelte úgy, hogy – ha győzedelmeskedik – egy forradalom *előtti* (pl. a Horthy-rendszerben testet öltő kapitalista vagy félkapitalista) politikai és társadalmi rendszer restaurációját készítette (volna) elő. Nem a tényleges történések, hanem a teória „meggyőző ereje” mondatta ki vele az ellenforradalom minősítést. A benne rejlő probléma persze nem új keletű, hiszen európai léptékben legalább a XVIII. század végéig, magyar vonatkozásban pedig 1848-ig vezethető vissza eszmei eredete.

A kérdés a francia forradalomhoz, a modern forradalmak példaadó modelljéhez kalauzol bennünket vissza. Ez volt az első forradalmi esemény, amely 1. már nem egy korábban meglévőt kívánt restaurálni, nem ahhoz akart visszatérni (szemben azzal, amit az angolok 1688-ban, az amerikaiak 1787-ben gondoltak önnön cselekedeteik értelméről), hanem a teljes újrakezdést célozta; 2. az esemény ráadásul képtelen volt *önmagától* befejeződni. Attól fogva, hogy felszínre tör, „a forradalomnak nincs kitűzött célja, nincs előre látható vége”. Mivel „az 1789-es forradalom már méhében hordozott egy második forradalmat, az 1792-est. Ez utóbbi azzal az igénnyel lép föl, hogy egyfelől kiigazítsa, másfelől kiszélesítse az elsőt: radikálisabb, egyetemesebb, a felszabadítói célkitűzéshez hűbb legyen, mint elődje. Ezzel elindít egy irányzatot, melyet a soha véget nem érő önmegtagadás/önmeghaladás kettőssége jellemez.”³⁷

Ettől kezdve nincs többé közvetlen visszaút a forradalom régebben használt fogalmához, pontosabban: félreértések forrása, ha egyszerűen csak a restaurációs és nem a szakadatlanul előremutató merész újítás metaforájaként kezdik alkalmazni a forradalom kifejezését, annak ugyanis jobban megfelel a *revolutio* hagyományos fogalma. Vagy mégis van?

Talán épp ez a (fogalmi) dilemma rejlik a forradalom modern tapasztalatának olykori elutasítása mögött is, például a reformer (liberális) magyar nemesi elit esetében, amelynek „szemében a márciusi esemény [március 15.] nem volt forradalom, csak békés igazodás az idők követelményeihez, és az ország történelmi szabadságának törvényes úton való visszanyerése”.³⁸

Holott 1848 számunkra a szó legszorosabb értelmében vett forradalom, egy olyan történész szemében viszont, mint Deák István, 48 nem a befejezhetetlen, a permanens forradalom történelmi mintaképe. Ezt jelezte is a mű eredeti angol címe, *Lawful Revolution*, amely azonban a munka első hazai kiadása során elsikkadt, hiszen az alcímét főcímmé léptették elő.³⁹ Talán azért, mert a forradalom jelentését imígyen korlátok közé szorító szóösszetétel nehezen egyeztethető össze a 48 csorbítatlan, jelzők nélküli

forradalmiságát magáénak valló hazai történeti közgondolkodással. Holott a szerző a jelzővel kimondatlanul arra utalt, hogy a magyar 48 nem kívánt a francia 1789 megismétlése lenni (nem is lett az), miközben persze „szabad földtulajdont adott a parasztoknak”, s egyúttal „megnyitotta az utat a látványos gazdasági és kulturális fejlődés előtt”, végül „a magyar nemzetet örök időkre ellátta romantikus hagyományokkal”.⁴⁰

Miközben tehát előremutató fejleményeket kezdeményezett és valósított meg, az erőszakba torkolló események reformer hajlamú kiöklőit inkább a *revolutio* és nem a (franciás) forradalom jelentésének megfelelően értékelték a történeket (és saját szándékait). Ez azonban pusztán hipotézis, amely tételes bizonyítást kívánna (ha forrásokkal egyáltalán bizonyítható egy ilyesfajta feltételezés). Az eset példaértéke abban áll, hogy milyen komoly távolság választhatja el egymástól egy különleges történelmi esemény közvetlen tapasztalatát az utókor azzal kapcsolatos, az emlékezeti hagyomány által fenntartott (s a mindenkori jelen kívánalmához igazított) fogalmi megítélésétől.

Ha a forradalom állítólag permanens jelenség, akkor idővel forradalmi úton minden egyes etapja meghaladható. A kérdés az, kívánatos-e a forradalom szükségyszerű permanenciája? 1789 forradalmának meghaladása 1793-ban és az ekkor nyert történelmi tapasztalatok a többséget nemleges, a modern forradalmárokat viszont igenlő válasza szokta készíteni. Amikor pedig az 1793-at beteljesítő XX. századi forradalmasodás eredményei kerülnek szembe a forradalom megállítást óhajtó többség akaratával, mint 1956 őszén Magyarországon, majd pedig 1989-et követően egész Kelet-Európában, akkor a forradalom permanenciájától sújtott népek akár erőszak árán is az 1789-es elvekhez, egyszerűen „hátra”, nem pedig előre vinnék tovább a szabadság ügyét. Ami azért is teljesen érthető, mert „a lenini elvek zászlaja alatt véghezvitt vagy kikényszerített XX. századi forradalom semmi olyasmit nem hozott, amire építeni lehet. [...] A kommunizmus visszafordíthatatlanságáról most, a XX. század végére az derül ki, hogy katasztrófális illúzió. [...] A kommunista államok és társadalmak abban a példátlan helyzetben találják magukat, hogy mindenáron *restaurálniuk* kell azt, amit megszüntetni véltek, mivel újabb kori történelmük semmi más fogódzót nem kínál.”⁴¹

Az 1956-os magyar szabadságküzdelem (amely persze egyúttal nemzeti felkelés is volt) nem minősíthető tehát minden további nélkül forradalomnak a kifejezés modern (ideológikus) értelmében, legföljebb *revolution*-nak. Hiszen inkább tekinthető restaurációnak, mint a modern forradalom továbbvitelének és magasabb szintre emelésének. Ebben, szigorúan csak ebben a fogalmi rendben maradván inkább volt ellenforradalom, mint forradalom, mivel a *revolutio* (a körforgás) dinamikájának megfelelően a visszatérést, nem pedig a további előrehaladást (a forradalmi permanenciát) célozta. Ez az „ellenforradalom” persze

nem éppen az az ellenforradalom, aminek Kádárék képzeltek ötvenhatot, akik a modern forradalmi mitológia rabjaként a restaurációt történelmileg retrográd eseménynek tekintették. Ötvenhat mint *par excellence* szabadságküzdelem annak a forradalmi eseménynek felel meg tehát, melyet Condorcet fejtett ki a jakobinusokkal (a bolsevikok tanítómestereivel) szemben 1793 júniusában: „A *forradalmi* szót ekképpen csak olyan változásokra alkalmazhatjuk, melyek célja a szabadság.”⁴²

Az, amit a modern forradalmi metafora eddig jószerezivel eltakart ötvenhat történéseiből, egyszeriben látható lesz a *revolutio* fogalmával összekapcsolható tények láncolataként, mindenekelőtt ötvenhat úgynevezett polgárháborús eseménysora. Kérdés nem azért „tűnik fel” 1956 némileg polgárháborús jellege, mert a tény önmagában annyira tolatkódó, hogy önkéntelenül fel kell rá figyelnie. Sokkal inkább azért, mert az immár a *revolutio* fogalmi körébe utalt ötvenhat akaratlanul is a polgárháború szinonimája lesz. „Tulajdonképpen *majdnem minden rendszerváltozásra törő forradalom szükségképpen* (latens vagy nyílt) *polgárháború is*, amennyiben a megtámadott hatalomnak van valami társadalmi bázisa”⁴³ – állítja Kende. Holott a modern forradalmi eseményekkel sohasem a polgárháborút, kizárólag az osztályharcot kapcsolják össze, ellenben: „Az 1700 előtti időkre vonatkozóan kijelenthetjük: a polgárháború és a forradalom kifejezések nem voltak ugyan fedésben, de nem is zárták ki egymást.”⁴⁴

Azért válik tehát Kende fogékonyra ötvenhat polgárháborús megnyilvánulásai iránt, mivel ennek a fogalmi apparátusnak több köze van az 1789 előtti szemantikához, mint a modern szóhasználathoz. Ezt a benyomást erősíti az is, hogy vonatkozó empirikus bizonyítékai legalábbis vitathatók.

Két dolgot állít Kende azzal kapcsolatban, hogy ötvenhatnak a társadalmon belül is akadtak heves ellenzői:

1. Kétségkívül voltak ilyenek, bár alig jelentek meg a nyilvánosság színe előtt, mivel kivárára rendezkedtek be. Am léteztek, ami abból is sejthető, hogy sokan álltak a forradalom leverését követően a kádári hatalom mellé, ami visszamenőlegesen is valószínűsíti akkori álláspontjukat.⁴⁵

A nyilvánvalóan teleológikus okfejtés gyengéje, hogy olyan különleges helyzetekben, mint amilyen a magyar ötvenhat volt, a „valószínű” emberi magatartás rekonstrukciójához nem ad biztos fogódzót a gyorsan változó körülményekhez történő utólagos alkalmazkodás ténye. E felismerésre, más vonatkozásban, Kende is utal.⁴⁶

2. Ötvenhatnak a társadalomban fellelhető (bár akkoriban többnyire rejtőzködő) ellenségei az állampárt törzséből vagy háttországból rekrutálódtak. A szerző elszórt utalásaiból azonban kiderül, hogy a szóban forgó csoportok nem annyira a (civil) társadalmat, mint inkább a hatalomba közvetlenül beszipantott „társadalmat” reprezentálták.⁴⁷ Ami viszont

nem elégséges alap a polgárháborús állapotok ténybeli feltételezéséhez.

ZÁRSZÓ

A „névcsata, avagy minek nevezzelek” kérdésében felsejlő, egymástól eltérő álláspontok, melyek nemegyszer csak a terminológia megválasztásában nyilvánulnak meg, s ennél jóval ritkábban gondosan kiérlelt gondolatmenetekben (Kende ma ebben színté az egyedüli pozitív példa), közvetlenül nem érintik ötvenhat nemzeti és társadalmi emlékezeti hagyományát. A fogalmi sokféleség nem az esemény tényleges jelentősége körül zajló vita, nem arról szól, hogy vállalható vagy ellenkezőleg, megtagadandó történelmi hagyomány-e számunkra ötvenhat – ami a rendszerváltás pillanatáig volt csak életbevágó kérdés.⁴⁸

Kizárólag a tudományos diskurzus veti fel az általam érintett fogalmi dilemmákat, ám megvitatásuk sürgető feladatunk, mert még a forradalom „ténytörténete” is ettől remélheti folytonos megújulását. Ezért is igyekeztem elsősorban a vitára ösztönző kérdéseket és nem válaszokat megfogalmazni. □

39 ■ Megjegyzem: az 1994-es második kiadás helyreállította a mű eredeti címét.

40 ■ *Uo.* 123. old.

41 ■ *Uo.* 149., 150. old.

42 ■ Condorcet: A „forradalmi” szó jelentéséről. *Világosság*, XXX (1989), június, 429. old. A szöveg újabb kommentárja és aktuális eseményekre alkalmazása: Ludassy Mária: A forradalom szó jelentéséről. *Élet és Irodalom*, 50 (2006), 49. szám (december 8.)

43 ■ Kende: 2006, 115. old.

44 ■ Koselleck: *i. m.* 81. old.

45 ■ Kende: 2006, 115–116. old.

46 ■ „Mindén társadalomban vannak olyanok, akik szeretik kívánni egy konfliktusos helyzet alakulását, s legszívesebben akkor csatlakoznak az egyik félhez – a kihívóhoz vagy a kihívotthoz –, amikor az már győzött. Ez a magyar ötvenhat történetében sem volt másképp.” *Uo.* 97. old.

47 ■ A forradalom ellenségei kapcsán írja, hogy nem a 800 ezer párttagra gondol, hanem az *állampártban* helyet foglaló párttagokra, akik „a hatóságként működő helyi, járási, városi, megyei és más, igazgatási ágak szerint szakosított pártszervezetek, továbbá a teljes államigazgatás” dolgozói voltak. „Azok a kommunista párttagok, akik ezekben a szervezetekben dolgoztak – más szóval a párt- és állami funkcionáriusok –, többek voltak, mint egyszerű párttagok, ennélfogva rájuk a párthatalom mindenféle helyzetben (még vész helyzetben is) biztosabban számított, mint a közönséges párttagok többé-kevésbé amorftömegére.” *Uo.* 54. old.

48 ■ A rendszerváltást közvetlenül követő néhány évben még volt ugyan némi bizonytalankodás a történészek körében (is) ötvenhat megítélésében. Az eseményt rehabilitáló törekvések egyeduralmát azonban ez komolyan már nem veszélyeztette, legfőképpen ellenpontozta néhány akadémiai nyilvánosságot kapó vélemény, miszerint: „fel kell tárni a tényeket és szándékokat, s nem utolsósorban az októberi események nemzetközi hátterét, s csak azután kellene a felkelés jellegéről vitát rendezni és álláspontot kialakítani. Pillanatnyilag főként politikai okokból pont fordítva van. [...] vagyis még hosszú időnek kell eltelti ahhoz, hogy tudományos igényességgel, érzelmeiktől mentesen állást lehessen foglalni az 1956-os magyarországi események mibenlétéről.” Vida István hozzászólása in: Litván: *i. m.* 27–28. old.

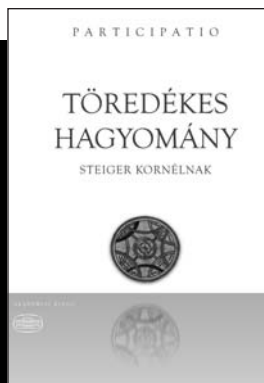
TÖREDÉKES HAGYOMÁNY

Tanulmányok a görög filozófia kezdeteitől
a középkorig

Az eleai vendég: Így már rendben van, Szókratész; azt mondd tehát, hogy a világos beszéd és a tisztázott gondolat jele az igazságnak, még ha nem is bizonyítéka. Jó oka van hát a filozófusnak, hogy ennek legyen barátja. S ha így van, és barátunk, mint olvastuk magunk is, az ilyen beszéd barátja, lehet, hogy már eleget tudunk róla ahhoz, hogy filozófusnak mondjuk?

Szókratész: Úgy gondolom, Vendég, ha biztosak nem is lehetünk ebben, de azért elfogadhatjuk mindaddig, amíg valaki egy következő jeles alkalommal ellenérvet nem hoz fel. Tegyük hát addig félre a vizsgálódást, és induljunk köszönteni a bölcsesség barátját, aki barátja a barátságoknak, a szép és világos beszédnek, a jó könyveknek, Platónnak és Parmenidésznek, és barátja a barátainak, nem barátja viszont a gyűlöletnek, a ködös beszédnek és a szócsavarásnak.

Köszöntsük együtt barátunkat, a filozófust:
Steiger Kornélt.

Steiger Kornél (1945)
az ELTE BTK Ókori és Középkori Filozófia Tanszékének
tanszékvezető egyetemi tanára.

Betegh Gábor – Bodnár István –
Lautner Péter – Geréby György (szerk.):
Töredékes hagyomány

Steiger Kornélnak
Akadémiai Kiadó, Budapest 2007

396 oldal, kartonált, 3990 Ft
ISBN 978 963 05 8444 9

AKADÉMIAI KIADÓ ÜGYFÉLSZOLGÁLATI CSOPORT
H-1519 Budapest, Pf. 245. Tel.: 464-8200, 464-8202. Fax: 464-8201
E-mail: ak@akkrt.hu. Honlap: www.akademiaikiado.hu